

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАСЛІДУВАННЯ У ДИТЯЧОМУ ВІЦІ

В статті розглядається динаміка та значення наслідувальної діяльності в психічному розвитку дитини.

Досліджуючи проблеми дитячої психології, неможливо не звернути уваги на феномен наслідування, що є характерною особливістю цього віку. Сутність наслідування полягає у перейманні і відтворенні індивідом нових форм поведінки, способів діяльності оточуючих його людей, особливостей характеру тощо. Завдяки цим особливостям імітаційна діяльність як форма орієнтувальної, на думку багатьох вчених, є одним із найважливіших механізмів формування особистості в дитячому віці. Вивченню цього феномену присвячено чимало робіт, в яких йому відводилась та чи інша роль у розвитку і формуванні особистості дитини. Так, ще Марк Фобій Квінтіліан вважав наслідування одним із провідних методів навчання і виховання. В теорії біхевіоризму та небіхевіоризму імітації відводиться ключове значення в пізнавальному та комунікативному розвитку дитини як механізму засвоєння соціального досвіду.

Вітчизняні вчені також підкреслювали важливе значення імітації. Л.С. Виготський [1] вважав її джерелом виникнення всіх специфічно людських властивостей свідомості і видів діяльності. Крім того, підкреслюється, що наслідування відіграє важливу роль у формуванні особистості дитини. В.С. Мухіна [2] розглядає ідентифікацію як механізм власне формування особистості, Е.В.Суботський [3] вважає наслідування механізмом становлення суб'єктивності, становлення внутрішнього світу.

Проте наслідування є тим феноменом, який, впливаючи на розвиток різних якостей особистості, одночасно і сам зазнає розвитку, змінюється в кількісному і якісному планах. Особливо інтенсивним цей розвиток є у дитячому віці, коли імітація є механізмом засвоєння соціального досвіду й одночасно засобом формування особистісних властивостей і якостей дитини.

Розглядаючи проблему динаміки і функцій наслідування в онтогенезі, В.О. Просецький [4] зазначає, що розвиток здійснюється від нижчих форм до вищих і демонструє певні загальні тенденції і напрями розвитку імітаційної діяльності в онтогенезі (від зовнішнього, безумовнорефлекторного, недовільного, простого, одиночного наслідування немовлят до внутрішніх складних, творчих актів наслідування у юнаків). Таким чином, автор виділяє кілька етапів розвитку імітаційної діяльності.

Елементарне наслідування немовлят по типу "луни", основними характеристиками якого є недовільність, неусвідомлюваність, зовнішнє відтворення окремих рухів (жестів, виразних рухів), голосів, емоційних реакцій. Цей період І.В. Шаповаленко [5] поділяє ще на три фази, протягом яких наслідування немовлят зазнає значних змін. Автор відзначає, що до 3-х місяців наслідувальні дії знаходяться у стадії становлення. З 2-3-х місяців в окремих випадках дитина здатна до повторювання рухів, але, за даними Х. Папоушек, М. Папоушек [6], ці дії є скоріше винятком із правила. Набагато частіше проявляється випереджаюче наслідування матері при безпосередньому емоційному спілкуванні з дитиною. Тому наслідувальні рухи немовлят первинно мають характер емоційного зараження і суттєво впливають на формування емоційного спілкування з дорослими як провідної діяльності немовлят.

Мімічні та пантомімічні наслідувальні рухи дітей 2-6-ти місяців відтворюють найпростіші рухи дорослих (відкривання-закривання рота, погойдування головою, плескання в долоні), а також передумовленні вокалізації, що моделюють різні сторони мовлення близького дорослого.

Саме ці дії, на думку Л.П.Обухової [7], є передумовами первинної орієнтаційної діяльності дитини в мовленнєвих та виразно-емоційних ситуаціях. Автор підкреслює, що наслідування дитиною цього віку експресивних дій дорослих можна пояснити як найперші спроби дитини включитися в побудову специфічно людського способу спілкування.

В ході третьої фази (6-12 місяців) наслідування стає засобом засвоєння дитиною тих нових дій, що не були властиві їй самій, тому Л.С.Виготський, Ж.Піаже назвали цю фазу початком "справжньої імітації". Наслідування на цій стадії виконує дві основні функції, на які вказують багато дослідників:

- 1) збільшення й ускладнення засобів спілкування (Е.І. Ісеніна) [8];
- 2) розвиток предметних маніпуляцій, що є об'єктивною передумовою дій з предметами, побудови їх образу (Л.А.Венгер, Ф.І.Фрадкіна) [9], [10].

Крім того, дитина відтворює і специфічні жести дорослих та окремі дії з предметами. І.В. Шаповаленко називає цю фазу копіюванням і визначає умови її успішності, серед яких багаторазова демонстрація взірця із словесним підкріпленням, надання дитині того самого "взірцевого" предмета та емоційне підкріплення дій дитини. Але орієнтувальна функція ще належить дорослому, що свідчить про первинну недиференційованість орієнтувальних та виконавських дій і обумовлює "глобальний недиференційований характер наслідувального акту" (Л.П.Обухова), який виконується матеріально з детальним розгортанням суттєвих та несуттєвих рухів.

Другий великий період, що виділяється В.О.Просецьким, є період простого наслідування у ранньому дитинстві. Імітація тут мало усвідомлена і слабо довільна, здебільшого стосується предметних дій та мовлення дорослих. У цьому періоді, як і в першому, також виділяється кілька фаз.

Перша (12-15 місяців) характеризується появою здатності до маніпулювання не тотожними, а схожими на взірець предметами, які дитина самостійно знаходить, імітаційні дії поступово переростають у предметно-

маніпулятивну гру, що сприяє побудові образів предметів на основі їх безпосереднього сприймання та наочно-дійового мислення. Дорослий тут виступає ще в ролі взірця і контролера.

У наступній фазі (15–18 місяців) дитина вже здатна відтворювати не окремі розрізнені дії, а цілий ланцюжок таких дій, незмінність і обов'язковість яких надає наслідуванню ритуального характеру, де необхідним є певний порядок здійснення дій.

Поступово дитина переходить до наступної фази (3-й рік життя), у ході якої фактично змінюється основний зміст моделювання. Зміна соціальної ситуації розвитку, виділення до 3-х років дорослого зі світу предметів в окремий світ соціальних стосунків і “відокремлення” дитини від дорослого впливає на зміст і функції наслідувальної діяльності дітей. Імітація тут здебільшого стосується певних життєвих ситуацій, де відтворюються вже не конкретні дії з предметом, а певні дії дорослого, що відповідають ситуації. Це дає змогу вважати цей етап підготовчим до засвоєння нової провідної діяльності – сюжетно-рольової гри. В періодизації Л.П. Обухової, І.В. Шаповаленко цей період був названий періодом символічного моделювання, оскільки наслідування дитини носить яскраво орієнтувальний характер, здійснюється не з конкретними предметами, а з предметами-замінниками і стосується дій близького соціального дорослого. Як зазначають автори, воно дозволяє дитині заглибитися як у світ предметів, так і в світ соціальних стосунків. Символічне моделювання можливе лише завдяки появі первинної диференціації орієнтувальних і виконавчих дій, хоча вони все ще здійснюються в матеріальному плані і підлягають зовнішньому спостереженню. Проте ці дії набувають вже певної узагальненості та скорочення, що свідчить про перехід на якісно новий рівень розвитку дитини, і наслідування зокрема.

Наслідування в дошкільному віці у періодизації В.О. Просецького отримало назву ігрового. Воно полягає у відтворенні в іграх різних видів діяльності дорослих, а також подій суспільного життя, що неодмінно пов'язані з перевтіленням в “чуже” Я. Підкреслюється, що моделювання здійснюється на якісно новій основі, що пов'язується із новою соціальною ситуацією розвитку і втілюється в новій провідній діяльності. Дитина імітує вже не конкретного, а соціального дорослого, носія певної суспільної ролі і здійснює це в ході сюжетно-рольової гри. Відбувається перехід до відображення людських взаємин, до моделювання в діях внутрішніх мотивів поведінки дорослих. Таке наслідування сприяє орієнтуванню дитини в об'єктивному і суб'єктивному світі і в кінцевому результаті стимулює розвиток самосвідомості.

Проте вирішальною особливістю наслідування дошкільників є наслідувальна дія як узагальнений символ, що полягає в імітуванні загальних відносин (правил поведінки). Тому цей період у розвитку наслідування був названий узагальнено-символічним моделюванням, яке, власне, дозволяє дитині заглибитися в задачі і мотиви людської діяльності, створює орієнтацію в змістах і характері людських стосунків і у власних переживаннях (Л.П.Обухова). Тобто, відбувається перенос орієнтувальної частини у внутрішній план. Ці зміни відбуваються на фоні подальшого розвитку первинних форм наслідування (емоційне зараження, копіювання, символічне моделювання), які включаються у складніші види діяльності.

У подальшому розвитку особистості кількісних і якісних змін зазнає і наслідувальна діяльність, яка стає більш творчою, усвідомленою, вибірковою, цілеспрямованою, поступово трансформується у творче наслідування, а ще пізніше, за наявності відповідних умов, - у власну творчість. Цей перехід, на думку вчених, відбувається за рахунок розвитку самосвідомості і рефлексії, поява якої залежить від певних особистісних рис і має широкі межі прояву у віковому плані. Існує також припущення, що розвиток і ранні прояви творчих здібностей відбуваються завдяки появі рефлексії на фоні загальної обдарованості в дошкільному віці шляхом наслідування творчих взірців [11].

Таким чином, зазначені вище положення дають змогу зробити висновки про значення наслідування як специфічної орієнтувальної діяльності дитини [1], [5], [7], [12]; про його взаємозв'язок із соціальною ситуацією розвитку (О.В.Запорожець, С.Л.Новоселова, Ф.І.Фрадкіна). Крім того, наслідувальні дії певних форм є механізмами формування і розвитку провідної діяльності дитини на кожному етапі онтогенезу, а також кожного виду гри. Відповідно до періодизації ігрової діяльності Д.Б.Ельконіна, кожному виду гри (предметному, символічному, знаковому) відповідає певна форма імітаційної діяльності, що допомагає дитині щоразу переходити на якісно нові рівні ігрової діяльності, а відповідно і нових соціальних стосунків, розширюють і поглиблюють соціальний досвід дитини.

Крім того, як зазначалось, механізм наслідування відіграє особливу роль у формуванні особистості дитини на ранніх етапах онтогенезу, оскільки діти наслідують передусім людей, в контактах з якими вони відчувають свою кровну і духовну спорідненість, фізичне та емоційне благополуччя (М.І. Лісіна, Д.Ф. Ніколенко, Л.М. Проколієнко).

Доведено, що емоційна близькість та позитивне емоційне підкріплення викликає у дитини прагнення бути в усьому схожою на значимого дорослого, виникає потреба в ідентифікації (В.С.Мухіна, З.Фрейд), що в значній мірі впливає як на поведінку дитини, так і на формування її особистості в цілому.

Наслідування є також механізмом формування у дитини самосвідомості та самооцінки, оскільки імітуючи, аналізуючи дії інших, дитина пізнає не лише оточуючий світ, а й саму себе, свої можливості, будує своє бачення світу, включається до системи соціальних стосунків.

Зазначені особливості наслідування в дитячому віці ставлять певні специфічні вимоги перед оточуючими, що полягають у сприянні розширенню, збільшенню творчих можливостей наслідування дітей в ході онтогенезу.

Проте нез'ясованим залишається ще питання впливу наслідування на розвиток творчих здібностей та особливостей переходу від наслідувальної до творчої діяльності. Очевидним є той факт, що цей перехід здійснюється через механізм вибіркового наслідування завдяки рефлексивності творчо обдарованих дітей. Тому вже в до-

шкільному віці такі діти здатні до певною мірою творчого наслідування, що в подальшому може сприяти переходу до власної творчості. Проте це твердження ще потребує подальшої розробки і доведення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Виготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М.-Л., 1956. – 426 с.
2. Мухина В.С. К проблеме социального развития ребенка (в дошкольном детстве) // Психол. журн. – 1980. - №5. – С. 35 – 46.
3. Субботский Е.В. Генезис личностного поведения у дошкольников и стиль общения. // Вопр. психології. - №2, 1981. – С. 16 –28.
4. Просецкий В.А. Психология подражания. Автореф. дисс. ... д-ра психол. наук. – М., 1974. – 81 с.
5. Шаповаленко И.В. Формы и функции подражания в детском возрасте: Автореф. дисс.... канд. психол. наук. – М., 1988. – 24 с.
6. Папоушек М., Папоушек Х. Раннее развитие ребенка. – М., 1987. – 72 с.
7. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. – М.: Тривола, 1998.
8. Исенина Е.И. Психологические основы речевого онтогенеза в начальном периоде: Автореф. дисс.... д-ра психол. наук. – М., 1986.
9. Венгер Л.А. Восприятие и обучение (дошкольный возраст). – М., 1969. – 352 с.
10. Фрадкина Ф.И. Психология игры в раннем детстве: Автореф. дисс.... канд. психол. наук. – М., 1948. – 24 с.
11. Музика О.Л. Ціннісна свідомість і розвиток обдарованості. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 24 с.
12. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968. – 475 с.
13. Валлон А. Психическое развитие ребенка. – М., 1968. – 110 с.
14. Бюллер К. Очерк духовного развития ребенка. – М., 1936. – 130 с.

Матеріал надійшов до редакції 15.03. 2000 р.

Портницька Н.Ф. Психологические особенности подражания в детском возрасте.

В статье рассматривается динамика и значение подражательной деятельности в психическом развитии ребенка.

Portnitska N.F. Psychological peculiarities of imitation in childhood.

In the article the dynamics and importance of imitative activity in the mental development of a child are examined.